

ІВАН МАЗЕПА

(помер в 1709 р.)

Про українського гетьмана Івана Степановича Мазепу написано так багато, що, здавалося б, важко вже написати щось невідоме про життя і діяльність цієї неординарної людини. Ми і не ставимо за мету це робити. В даному дослідженні робиться спроба узагальнити хоч в деякій мірі той обширний матеріал, який присвячений Мазепі. Отже, дана розвідка, перш за все, історіографічна за своїм змістом.

Переважаюча більшість праць про гетьмана Мазепу з'явилася в ХІХ - на початку ХХ століття. Про нього писали всі без винятку серйозні дослідники. Писали російські, польські, французькі, українські історики. Для російської історіографії, фактично, вже з 1708 р. було характерне очорнення гетьмана-зрадника. Прикро, що таке трактування діяльності Івана Мазепи зберіглося і в сучасній російській історіографії, яка вже розвивається в умовах, здавалося б, демократичної Росії. В анотації до перевиданої праці М.І.Костомарова "Мазепа" її видавці, немов у дусі недавніх комуністичних часів, пишуть, що книга про Мазепу - "своєрідний історичний детектив, оснований на точному викладенні фактів ... про життя і діла Івана Мазепи - спритного політика, авантюриста..., який залишив кривавий слід в історії України і Росії".

Звичайно, Іван Мазепа був людиною свого часу, якому були властиві як позитивні, так і негативні риси характеру. Він використовував різноманітні методи, щоб досягти своєї мети, нерідко нечесні. Ми навіть можемо погодитися з російськими істориками, що Мазепа був зрадником. Так, гетьман зрадив сподівання Петра, але він не зрадив Україну. Сучасний читач, завдяки перевиданню праць українських істориків минулого, вже мав змогу в цьому переконатися.

Коли і де народився Іван Мазепа? Автор "Истории Малой России" Д. Бантиш-Каменський 170 років тому писав про походження Мазепа: одні вважають його природним поляком, інші малоросіянином. Вольтер, Лекерк, Голіков, Симоновський, Лесюр твердять, нібито Мазепа був шляхтич польський, який народився на Поділлі, Феофан Прокопович вважав, що він був уродженцем Малоросійщини. Гордон і Т. Шафонський гадають місцем його народження село Мазепинці в Київській губернії, поблизу Білої Церкви. Свідчення двох сучасників: Феофана і Гордона, не можуть підлягати ніяким сумнівам".

Автор фундаментальної праці про Мазепу М. І. Костомаров дав детальні роз'яснення з цього приводу, хоча так і не вказав точну дату народження гетьмана. Посилаючись на свідчення графа Брюель-Платтера, якому, за словами Костомарова, є всі підстави довіряти, писав, що "Іван Степанович Мазепа-Калединський, шляхетного походження герба Бонч, народився в 1629 році". Але це повідомлення не підтверджувалося свідченнями очевидців, які близько бачили і знали Мазепу в 1708 році; вони говорять, що тоді гетьману було 64 роки від народження, тоді як йому повинно було бути 79 років, якщо він народився в 1629 році. На думку Костомарова, "Мазепа був уродженцем із Малоросійського краю і побачив білий світ в селі Мазепинцях, що недалеко біля Білої Церкви, на ріці Каменці". Це помістя було подароване предку гетьмана, шляхтичу Миколі Мазепі-Калединському з умовою, що він буде відробляти за нього службу при білоцерківському старостві.

Французький письменник Проспер Меріме твердив, що Мазепа "був сином дрібного подільського шляхтича". Академік Михайло Грушевський відносив рід Мазепа до середньопомісних шляхтичів. На думку російського історика С. Князькова, праця якого "Очерки из истории Петра Великого и его времени" була видана в 1914 р., Мазепа народився в 1644 р.

Серйозним дослідником життя і діяльності Мазепи та його доби був Ількс Борщак. Його праця "Мазепа - людина й історичний діяч", хоча і написана в 1933 р., однак є одною із найбільш об'єктивних праць про Мазепу й не втратила своєї актуальності по сьогоднішній день. З часу її виходу в світ майже не з'явилося нічого суттєво нового, що претендувало б на завершеність портрету гетьмана Мазепи. Виняток становить хіба що праця Теодора Мацьківа "Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1657-1709", яка побачила світ 1988 року в Мюнхені.

Переважає більшість вчених сходиться на тому, що Мазепа був високоосвіченою людиною свого часу. У цьому мав можливість пересвідчитися шведський король Карл-ХІІ, коли вперше розмовляв з гетьманом латинською мовою. "Провчившись в Київській колегії, - писав О.Субтельний, - Мазепа перейшов до колегії єзуїтів у Варшаві й згодом вступив на службу до польського короля. Це надавало йому можливість багато подорожувати країнами Західної Європи, а також виконувати обов'язки королівського посланця в Козацькій Україні". Не виключено, що обдарований юнак здобув освіту і за кордоном. Костомаров писав, що "король послав його в числі трьох молодих шляхтичів десь за кордон для освіти на три роки: король Ян-Казимір мав звичку кожний рік висилати з цією метою трьох молодих людей шляхетського звання за королівський рахунок. Після повернення із чужих країв в 1659 році ми зустрічаємо Мазепу в якості королівського придворного з важливим дорученням до гетьмана козацького Івана Виговського, а в наступних роках - до гетьманів Кірія Хмельницького і (в 1663 році) до Павла Тетері".

Невідомо поступово, з яких причин, але в 1663 році Мазепа був усунений з королівського двору. Переважає більшість істориків і письменників наводять легенду про "любовні походження" Мазепи, що, мовляв, послужило такому рішенню короля відносно Мазепи. Відомо, що то-

ю ж 1663 р., Мазепа возив клейноди П.Тетері й під час походу Яна Сазимира залишився на Україні. Певний час він виконував дипломатичні функції при Дорошенкові, а потім його бачимо при гетьмані І.Самойловичу. Дослідники вважають, що у скинненні Самойловича з гетьманства саме Мазепа відіграв головну роль. Інтриги Мазепи проти гетьмана врешті-решт закінчилися Коломацькою радою, під час якої і було скинуто Самойловича.

Вибори гетьмана за часів Мазепи вже не проходили так, як колись. Від колишньої демократії залишилася тільки одна тінь. Обрання гетьманом Мазепи детально описав Д.Бантиш-Каменський. Уже сама присутність великого князя Голіцина, фаворита імператриці, була доказом повної відсутності демократизму під час виборів гетьмана. Та й сам Бантиш-Каменський змушений був констатувати, що "... вибрання наперо-ника Голіцина, для одної тільки наглядності проведено, бо хто ж міг противитися улюбленцю правительки". У таких випадках, як правило, вважувалися підготовлені статті. Зупинимось тільки на деяких із них:

- гетьману заборонялося відбирати у своїх підданих жалувані імператрицею грамоти;
- не дозволялося встановлювати відносини ні з одним стороннім монархом;
- гетьман повинен був не порушувати "вічного миру" з Польщею, бо цього вимагала Росія;
- при гетьмані, для охорони його (від кого - невідомо - М.В.) мав бути в Батурині московський стрілецький полк.

А ось цей пункт, за виконанням якого повинен був слідувати гетьман, був взагалі комічним: "Гетьман і старшини зобов'язані піклуватися про об'єднання малоросійського народу з великоросійським шляхом одруження і іншими способами...". Влучну характеристику цим статтям дав Гнат Хоткевич у своєму історико-біографічному нарисі "Мазепа":

"Очевидно, для кожного широкого українця було ясно, що Москва попросту ковтає Україну, послинить-послинить і ковтне трошки, а потім ще послинить – і ковтне. Але що робити, як узятись, щоб відбити свободу, того ніхто не знав. Політичні думки в усій своїй ясності зріють не скоро".

У часи Мазепи відносини України і Росії були далеко не того напрямку, що в часи Хмельницького. Україна поступово перетворювалася в колонію, територію, яка є складовою частиною "єдиної і неподільної" Російської імперії. Якби гетьман Іван Мазепа сприяв зміцненню цієї імперії, то він, без сумніву, навіки увійшов би в історію, і сучасні російські історики називали б його видатним державним діячем. Однак Мазепа зробив спробу вирватися з "обіймів" Петра Великого – душителя українського народу. Що змусило Мазепу зробити такий відчайдушний крок?

Ще до Мазепи починають спалахувати "бунти" проти засилля Москви на Україні. Козаки скаржилися Мазепі на нелюдське ставлення до них з боку російських військ. Постійні походи, в яких зобов'язаний був брати участь також і Мазепа, розоряли Україну. В 1702 р. Мазепа писав цареві, що "всі кричать в оден голос: ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У всіх одна думка втечі за Дніпро. Може вибухнути несподіване лихо!" Неодноразово гетьман чув нарікання на себе з боку окремих, більш відважних козаків. Вячеслав Будзиновський у своїй праці "Гетьман Мазепа" констатував: "Кобецький сотник Мандрика сказав раз своєму отаманові: "Не буде в нас добра, поки буде жити сей гетьман, бо він заодно з царем!" Полковник Горленко сказав раз Мазепі в очі: "За душу Хмельницького молимо Бога, а твою душу діти наші прокленуть, як ти в такій неволі лишиш козаків!" Як простий люд, так і найближче оточення Мазепи, мало всі підстави вважати гетьмана людиною, наближеною до царя і готовою продати інтереси України. І дійсно,

гетьман править служби Божі за здоров'я царя, пише вірнопіддані листи до ласкавого імператора Петра Олексійовича, бере участь у походах, які постійно задумус він тощо. Все це переконало Петра, що Мазепа відданий йому цілком. Можливо, саме тому Петро не вірив жодним доносам, які надходили на Мазепу. Їхніх авторів російський цар, як правило, повертав назад, до Мазепи. Саме так він учинив і з Кочубеєм, який, будучи ображеним на Мазепу за "роман" гетьмана з його дочкою Мотрею, написав обширний донос на нього. Після жадливих катувань Кочубея у супроводі російських військ був доставлений до мазепиної столиці. Через деякий час він був страчений, а разом із ним пішла і таємниця Мазепи.

У доносі цареві Кочубей писав: "У Мінську в 1706 році гетьман говорив йому, Кочубеє, що в Білій Криниці княгиня Дольська ... передавала йому, що король Станіслав хоче зробити гетьмана князем чернігівським, а війську запорозькому дарувати бажану вольність". Описав Кочубей і зустріч Мазепи з ксьондзом Зеленським. Княгиня Дольська і названий ксьондз були дійсно тими людьми, через яких гетьман тримав зв'язок з польським королем Станіславом Лещинським – відкритим противником Петра I, і Карлом XII – королем шведським.

Уже названий В.Будзиновський вважає, що "від 1698 року вже цілком певно Мазепа стояв на тім, що далі жити під царем не можна". Це був період триумфу Карла XII – полководця. Шведський король переміг Польщу і замість ставленика Петра короля Августа допоміг вийти на престол С.Лещинському. Мазепа вирішив зробити ставку на Карла XII. Він довго приховував від свого найближчого оточення справжні наміри. Вважають, що першим, кому він признався, був Пилип Орлик.

На яких умовах Мазепа підписав договір з Карлом XII? Їх наводить Ілько Борщак:

"– усе, що завоюється з бувшої території Московського царства, .

належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявляється, належало колись руському народові, передається й затримається при українській державі;

- Іван Мазепа, законний володар України, жодним способом не може бути порушений у володінню цією державою. По його смерті стани України заховать усі вільності згідно з своїми правами й стародавніми законами;

- нічого не зміниться в тому, що досі зазначене було щодо гербу й титулу володаря України І.А.В. (Шведська) не могтимо ніколи присвоїти цього титулу й гербу".

Мазепа сподівався, що армія шведського короля піде на Москву, а це змусить частину російських військ відійти з України. Однак становище ускладнилося, коли Карл XII вирішив йти через Україну. Українські міста, і навіть столиця гетьмана Батурин, не були готові до війни. Говорять, що Мазепа в розпачі крикнув: "От чорт його суди несе! Та він усі мої плани знівечить і введе за собою московське військо на наше знищене і загибель!" 24 жовтня 1708 р. гетьман пішов на з'єднання з військами шведського короля. Захисникам Батурина було наказано росіянам міську браму не відкривати.

25 жовтня до Батурина прибув фаворит Петра О.Д.Меншиков, але до міста його не пустили - ворота були засипані землею, гармати готові до бою. На запитання, де знаходиться гетьман, із-за стін викрикнули, що він відбув у Короп. Меншиков відправився у Короп, але і там Мазепа не було - до того гетьман встиг переправитися через Десну. Ця звістка розвіяла всі сумніви князя. 26 жовтня Меншиков сповістив царя про зраду Мазепа. 30 жовтня в ставку Петра в Погребках прибув Меншиков. На військовій раді було вирішено добувати Батурин. Переговори успіхом не увінчалися, батуринці ультиматут Меншикова не прийняли. Невідомо, коли б ворог здобув місто, якби не зрада. Через деякий час

впали Стародуб і Новгород-Сіверський. Необхідно погодитися з Казімежем Валішевським, що падіння Батурина, де знаходилися головні хлібні запаси Мазепи, не залишило шведам ніяких шансів. Полтавська битва звела нанівець усі сподівання Мазепи.

Переконавшись у тому, що Мазепа зрадив, Петро видає один за одним кілька "Маніфестів" до українського народу. В перших маніфестах до української старшини цар кличе вірну старшину до себе на пораду. Тоді ж він заявляє про необхідність обрання нового гетьмана, який би був вірним Росії. Цар, маніпулюючи зв'язками Мазепи з Лещинським, доводив, що гетьман-зрадник хотів знову повернути Україну під польську владу і цим самим осквернити церкви і монастирі, завести унію. Все робилося для того, щоб скомпрометувати Мазепу і очорнити справжню його ціль. Український історик Олександр Грушевський підмітив цікавий момент в "універсалах" Петра до українських полковників. "Маніфести і листи до полковників писано 27, 28, 29 жовтня, - писав О. Грушевський, - коли ще невідомо було, як глибоко захопив мазепинський рух українську суспільність. Пишучи до Меншикова, зрадує цар миргородського полковника, вважаючи, що по своїй ворожнечі до Мазепи був сей полковник вірним і корисним порадиником: натомість виявилось, що сей полковник якраз із гетьманом у шведському війську. Таких несподіванок було і більше. Через те, розсилаючи свої маніфести і листи, цар не міг бути певним, хто відзоветься на сей заклик".

Вибори нового гетьмана проходили в Глухові. Петрові найбільше сподобався старий і малоенергійний, але вірнопідданий Іван Скоропадський. Після виборів гетьмана цар вирішив організувати невеличку виставу. Її яскраво описав Гнат Хоткевич: "Серед Глухова, не маючи живого, цар повісив на шибеницю хоч куклу Мазепи. Потім зібрав попів і українських і поближніх своїх і під проводом архирея Прокоповича зробив таку комедію. Убрав усіх попів і ченців у чорне і дав їм у руки

чорні свічки, а катам велів гаками протягти через усе місто куклу Мазепи. Кати приволокли куклу у церкву, попи оточили її, співаючи поалми, а потім почали кричати "Да будет Мазепа проклят!" і обертати на куклу свої чорні свічі, а дяки та паламарі собі. Потім сам архирей (українець) узяв палицю, вдарив куклу в груди і крикнув "Анахтема!" Кати з галалаканням кинулися до кукли і поволокли гаками з церкви, а попи за нею, співаючи: "Днесь Іуда оставляєть учителя і пріємлеть діавола". З того часу по всіх церквах України щороку "возглашалася "Анахтема" Мазепі".

Відступаючи перед переважаючими силами російського царя, деморалізована шведська армія і козацькі частини Мазепи вступили на землі турецького султана. З прибуття свого в Бендери Мазепа вже не покидав ліжка і з кожним днем все більше й більше слабнув. 22 серпня 1709 р. гетьмана не стало. Микола Костомаров наводить різні версії причини його смерті. "Розповсюджували чутку, - писав він, - нібито він, від переляку бути виданим Петру, отруїв себе ядом, але це повідомлення не має за собою ніякої історичної достовірності". Більш ймовірно, що гетьман дуже близько взяв до серця руйнацію своїх планів, і це прискорило його кончину. Тіло покійного, за розпорядженням Войнаровського, відвезли в Галац і там опустили в землю, але через деякий час, як свідчать шведські джерела, гріб гетьмана перевезли в Ясси і там здійснили урочисті похорони. На похоронній церемонії був присутній шведський король і найближчі соратники Мазепи.

Відомий зарубіжний дослідник життя і діяльності Івана Мазепи Теодор Мацьків, даючи оцінку договору українського гетьмана з шведським королем, писав: "Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією, що почалася за Б.Хмельницького та І.Виговського, він жив у пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна". Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і пере-

можною шведською державою, далеко від українських кордонів, яка могла Україні допомогти, не маючи ніяких агресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був підписаний 8 квітня за н.ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи й Карла XII прилучилися запорожці. Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Г.Нордберг, та на основі "Виводу прав України", що їх склав П.Орлик... У цьому українсько-шведському договорі... ясно з'ясована ціль: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв".